УДК 94 (367)

Ірина Федорів

ТВОРЧІСТЬ МИХАЙЛА БРАЙЧЕВСЬКОГО У КОНТЕКСТІ ДИСКУСІЇ ЩОДО ВИНИКНЕННЯ СЛОВ'ЯНСЬКОЇ ПИСЕМНОСТІ

У статті авторка аналізує творчу спадщину видатного українського історика – Михайла Брайчевського у контексті наукового дискурсу в українській й зарубіжній історіографіях щодо проблеми виникнення письма у слов'ян. Основна увага приділена праці вченого "Походження слов'янської писемності" (Київ, 1998).

Ключові слова: М. Брайчевський, слов'янська писемність, глаголиця, кирилиця, українська й зарубіжна історіографії.

Для багатьох ще у 70–80-х роках минулого століття Михайло Брайчевський був легендарною постаттю. Історик, якого знає загал, учений, що не боїться висловити своїх поглядів, які не співпадають з партійною лінією, – все це огортало його особу ореолом легендарності, особливої виключності, протиставляло його усій іншій науковій публіці.

За радянських часів М. Брайчевського вважали "українським буржуазним націоналістом", періодично його праці забороняли, а ім'я надовго "забували". Сьогодні вченого називають видатним українським істориком, з когорти шістдесятників, істориком українського відродження, арбітром історичної елегантності, просвітником українського народу, дослідником стародавнього Києва й Київської Русі… [1–4]. Ігор Гирич вважає, що саме М. Брайчевський чуйно вловив потребу часу і дав українському суспільству таку візію про минуле, на яку й очікувало це суспільство – і в цьому полягав секрет його популярності [5, с. 23].

Михайло Брайчевський зовсім несподівано, коли брати до уваги добу, за якої довелось йому жити і діяти, не погодився з офіційною версією давньої історії Русі, фактично підтримавши на новому рівні узагальнень "буржуазно-націоналістичну" українську історіографічну традицію. Чому людина, вихована в міському середовищі, в інтелігентській київській родині з російською побутовою культурою зробила саме такий ментальний вибір?

Учений був чи не першим з видатних українських істориків, що виріс "на асфальті", у відриві від української сільської стихії, без зв'язків з народним українським середовищем. Скажімо, М. Максимовича надихала його Прохорівка, В. Антонович з мамою-гувернанткою об'їздив усі панські маєтки Правобережжя. М. Драгоманова виховав старшинський старосвітський Гадяч. М. Грушевський українську стихію пізнавав у Сестринівці, околиці сучасного Козятина. М. Кордуба зростав у мальовничому с. Острові поблизу Тернополя. Навіть О. Оглоблина, що народився й прожив перші тридцять років у будинку навпроти третьої гімназії Андріївського узвозу, живили спогади про село під Новгород-Сіверським, звідки походили його предки з батьківської й материнської ліній.

Двадцяте століття внесло свої корективи, роз'єднуючи місто і село, проте археолог М. Брайчевський, мандруючи півднем, північчю й центром України, ніби відновлював ці перервані радянською дійсністю зв'язки. Навіть більше поєднання з землею й народом мало для М. Брайчевського якесь метафізичне значення [5, с. 24].

Археолог за основним фахом, він вже з кінця 50-х років XX ст. обирає для себе стежину історика і починає на рівні монографій творити синтетичну історію додержавного періоду стародавньої історії України. За це не міг взятися історик, що не мав відповідної археологічної підготовки. З іншого боку, це й від М. Брайчевського вимагало загальноісторичної ерудиції, орієнтації у світовій історіографії, спеціальних філологічних знань. У підрадянській Україні відповідну ерудицію мав Віктор Платонович Петров (що був своєрідною зв'язуючою ланкою між археологами старої школи, закордонною та радянською,

проте жив у самоізоляції, мало з ким спілкувався і майже не друкувався). Його теоретичні здогади щодо походження слов'ян підхопив і продовжив розвивати М. Брайчевський.

Численні наукові праці вченого, від його перших публікацій початку 50-х рр. XX ст. до наших днів, є різнобічним розкриттям єдиної концепції розвитку слов'янства у найширшому світовому контексті впродовж всього I тисячоліття. Протягом десятиліття ця концепція поглиблювалась та інтерпретаційно охоплювала все нові й нові сфери життя наших давніх предків. Але це лише відтінювало її теоретичну потужність та закладені в ній евристичні можливості. І проблема походження слов'янської писемності – лише один з аспектів цього величного доробку поважного вченого [6, с. 6]. Спрямувавши своє наукове життя на системне дослідження давньослов'янсько-давньоруської історії, М. Брайчевський був не лише одним з небагатьох учених, які відроджували у післявоєнному Києві некон'юнктурну історичну науку, а й тим, хто тоді у масштабному соціально-історичному контексті поставив проблему синтезу писемних, археологічних, лінгвістичних, етнографічних, антропологічних та інших даних задля створення нової концепції передісторії, формування та ранньої доби Київської Русі. Так з'явилися праці історика: "Римська монета на території України. – К., 1959", "Коли і як виник Київ. – К., 1963", "Біля джерел слов'янської державності. – К., 1964", "Походження Русі. – К., 1968", "Утвердження християнства на Русі. – К., 1988" [7–11]. У них М. Брайчевський обґрунтовував ідею, що процес виходу давніх слов'ян з території Лісостепової України на ранньоцивілізаційний щабель розвитку активно відбувався вже протягом першої половини I тисячоліття, за часів поширення тут черняхівської культури, племена якої досягли досить високого рівня історичного поступу як у сфері соціально-економічних відносин, так і духовної культури.

По-справжньому на цьому важкому шляху вивчення ранньосередньовічної слов'янської історії М. Брайчевському передував лише М. Грушевський. І тому не дивно, що певні ключові ідеї цього вченого, забороненого в Україні впродовж післявоєнного періоду її історії до останніх "перебудовних" років, стали підґрунтям творчих пошуків М. Брайчевського.

Нагадаємо, що упродовж 50-х – 60-х рр. XX ст. істориком була розроблена авторська концепція соціально-економічного, політичного та етнічного розвитку слов'ян Східної Європи, зокрема, на території України впродовж I тисячоліття н. е. Але для ґрунтовнішого, різнобічного бачення соціокультурного розвитку наших предків упродовж того часу необхідно було дослідити їх культурний поступ, пов'язаний перш за все з переходом від язичництва до християнства та формування слов'янської писемності.

У цьому плані етапним науковим доробком ученого стала книга "Походження слов'янської писемності" [12], присвячена одній з найскладніших проблем слов'янознавства, котру вже понад два століття намагаються вирішити вчені багатьох країн. Одні дослідники не приховують того, наскільки вона є складною і далекою від розв'язання. Інші стверджують, нібито тут усе уже майже з'ясовано, за винятком деяких другорядних деталей.

Основна розбіжність між ученими, що намагаються встановити витоки кирило-мефодіани, стосується питання, який з двох слов'янських алфавітів – глаголиця чи кирилиця – належить Константину Філософу та його брату Мефодію і відповідно – котра з них є давнішою. Щодо заслуг солунських братів у створенні та поширенні слов'янської писемності сумнівів бути не повинно, бо це підтверджено як численними письмовими матеріалами, так і живою традицією. Складність полягає у тому, що далеко не всі аспекти та нюанси їх діяльності належним чином відображені у джерелах [13, с. 229].

Певний внесок у розробку цієї проблеми, історіографія котрої надзвичайно обширна, зробили як зарубіжні, так і українські учені. Лише у "Библиографии по кирилло-мефодиевской проблематике" (Москва, 1980), укладеній І. Можаєвою, за тридцятирічний період (1945–1974) зафіксовано майже дві тисячі публікацій [14].

У спеціалізованій тритомній "Кирило-Методиевской Енциклопедии", опублікованій Болгарською Академією Наук, у статті про глаголицю, автором якої є знаний болгарський філолог Петир Ілчев, зазначено, що "історичні та мовні факти, які є у нашому розпорядженні, дають право стверджувати, що творцем глаголичної графічної системи був великий

слов'янський просвітник Константин (Кирило) Філософ" [15, с. 503]. Такої ж думки дотримується автор статті про кирилицю Іван Добрев [16, с. 309].

Як зазначає відомий львівський болгарист Володимир Чорній, стосовно виникнення кирилиці між ученими є суттєві розбіжності, які в основному зводяться до трьох версій: – кирилицю уклав Кирило за допомогою брата Мефодія; – кирилицю створив хтось з учнів солунських братів, найімовірніше, Климент Охридський, і назвав її так на честь свого учителя св. Кирила; – кирилиця виникла задовго до Кирила на основі грецької азбуки [13, с. 229].

Припускають, що цей процес тривав досить довго і пройшов декілька етапів, одним з яких було існування так званого протокириличного письма. І заслуга св. Кирила полягає в тому, що він її упорядкував відповідно до потреб тодішньої слов'янської мови.

Жодне автентичне джерело, що є в розпорядженні науки, не дає надійної відповіді на поставлене питання. Отож, і думки дослідників поляризувалися: частина приписує Кирилові кирилицю, інші – глаголицю. Аргументація і там, і там виглядає досить сумнівною.

Перша гіпотеза була висунута на зорі славістики, у XVIII ст. Її родоначальником прийнято вважати Антона Лінгарта. Цю думку поділяли й основоположник славістики Й. Домбровський, О. Соболевський, Є. Карський, П. Лавров та ін. Їхні противники значно численніші: думка про приналежність Кирилові глаголиці з'явилася майже одночасно з "кириличною" концепцією і отримала в літературі більшого визнання [12, с. 114–115].

У XVIII ст. цю гіпотезу висловив Г. Добнер, але розвинута і обґрунтована вона була видатним словацьким славістом П. Шафариком. Її прибічниками виступили Б. Григорович, М. Тихонравов, І. Ягич, В. Міллер, В. Щепкін, П. Голубовський, В. Вондрак, А. Вайан, Й. Вайс та ін.

Оскільки первісні слов'янські тексти, написані Кирилом, Мефодієм та їхніми учнями, до нас не дійшли, а збереглися лише пізніші списки, арґументовано довести щось дуже важко. Тому усі наведені вище міркування мають гіпотетичний характер. І хоч у розпорядженні вчених є немало достовірних історичних фактів, зокрема, місіонерської та просвітницької діяльності святих Кирила та Мефодія, на жаль, вони теж не дають відповідей на ряд питань, що і призводить до нескінченних наукових дискусій [13, с. 230].

Полеміка не припиняється й до сьогодні. Певний внесок у розробку цієї проблеми зробили й українські вчені. Приналежність Кирилові кирилиці приписують П. Попов, В. Істрин. З іншого боку, низка учених (О. Селіщев, Л. Черепнін, О. Мельничук) стверджують про винайдення Кирилом глаголиці [12, с. 116].

Родоначальником вивчення кирило-мефодіївської тематики в Україні став вихованець славнозвісного київського колегіуму Данило Туптало (1650 чи 1651–1709 рр.), відомий ще як святитель Димитрій Ростовський. У травні 1684 р. вчений за дорученням Києво-Печерського архімандрита В. Ясинського розпочав складання головної праці свого життя – Четій Міней чи "Книги Житія святих", над якою він працював понад двадцять років і завершив у лютому 1705 р. У своїх щоденних записах – "Діаріушах" Д. Туптало стверджував: "Року 849. У цих літах Мефодій і Константин учителі слов'янські в Козарах у Когана. Року 855. Св. Кирило і Мефодій азбуку слов'янську скомпонували і книги слов'янською мовою переклали з грецької. Року 865. У цих літах Мефодій і Константин учителі слов'янські у Моравії" [17, с. 65]. У його інтерпретації обидва брати вивчали єврейську мову, і нею, мабуть, вів Константин з "іудеями" свої відомі "суперечки про Християнську віру", яку Мефодій потім записав слов'янською мовою [17, с. 66].

У викладі наступної, моравської, місії Святих братів, котра у тогочасних пам'ятках висвітлювалась досить лаконічно, розпливчасто і часто навіть суперечливо, Д. Туптало затримав увагу лише на важливих подіях. У його трактуванні у відповідь на прохання князів "мови Слов'янської" – Ростислава і Святополка Моравських та інших, які "віру християнську частково прийнявши, але її таємниць не розуміючи... цар же з патріархом і всім священним собором порадив, щоб блаженного Константина з Мефодієм запросити молитися,

хай прийдуть в Слов'янські країни вчителювати, які в Хозари ходили і переконали святого Константина, що не хотів прийняти сан архірейський" [17, с. 67].

Статтю про винайдення слов'янської азбуки Д. Туптало запозичив із паннонського Житія Св. Кирила. Проте за його версією, Константин "постився перших сорок днів (у Житії – він довго молився. – І. Ф.), і, надихаючись благодаттю Духу святого, винайшов азбуку Слов'янську, що складалась із тридцяти восьми букв, переклав книги Грецькі на мову Слов'янську..., повелів отроків безліч зібрати, і вчити їх азбуки і перекладеним книгам: Часослову, і Псалтирі та іншим... І почав Слов'янською мовою Божественну Літургію правити, і весь церковний спів" [17, с. 67].

Наприкінці XIX ст. проблематика, пов'язана з дослідженням життя і діяльності слов'янських просвітників Кирила і Мефодія, виокремилась у самостійний напрям історико-славістичних студій, згодом названий кирило-мефодіївським. Увага науковців до цієї теми зумовлювалася кількома чинниками: активним вивченням ученими різних країн проблем ранньосередньовічної історії слов'янських народів; відкриттям В. Григоровичем і О. Горським кириличних текстів давніх служб слов'янських просвітників; а також трьома ювілейними датами – тисячоліттям місії Кирила і Мефодія в Моравії (1863), смерті Кирила (1869) і Мефодія (1885).

Так, новий етап у дослідженні кирило-мефодіївської проблематики в Україні започаткували праці професорів Харківського університету П. Лавровського (1827–1886), університету Св. Володимира В. Більбасова (1837–1904), Київської духовної академії О. Воронова (1839–1883) та І. Малишевського (1828–1897), Новоросійського університету О. Кочубинського (1845–1907), а також видатного російського і українського ученого-славіста В. Григоровича (1815–1876), котрі на підставі широкої джерельної бази схарактеризували різні аспекти просвітницької діяльності Св. Кирила і Мефодія, а також висловили ряд принципово важливих міркувань про зміст і походження глаголичних служб Св. Кирила і Мефодія, перебування Мефодія на моравському архієпископстві тощо [17, с. 239]. Власну думку відносно неоднозначно оцінюваних у літературі епізодів просвітницької діяльності Константина-Кирила і Мефодія та питання винайдення абетки висловив І. Малишевський, котрий стверджував, що патріарх "Фотій схвалив ідею Константина про переклад Святих книг слов'янською мовою, богослужіння цією мовою, благословив Св. Братів на цю благу справу та їх службу в Моравії"; по-друге, що Константин уклав кирилицю, котра "в більшій частині букв (24 з 38) була грецькою абеткою"; по-третє, "мовою константинового перекладу була мова слов'ян Візантійської імперії, а не слов'ян південно-східної смуги Балканського півострова" [17, с. 237].

У XX ст. продовження предметного дослідження кирило-мефодіївської спадщини зустрічаємо в науковій спадщині І. Огієнка та М. Брайчевського. І якщо про внесок першого у подальшу розробку цієї тематики зустрічаємо у працях Г. Ільїнського, Б. Велчевої, Н. Хом'як, І. Тюрменко та ін. [18–21], то творчість М. Брайчевського у цьому контексті поки що не привернула належної уваги наукової громадськості України й особливо, зарубіжжя.

Зацікавившись цією проблематикою ще у 70-х рр. минулого століття, М. Брайчевський працює над нею упродовж наступних двох десятиліть. У 1991–1992 рр. він опублікував у кількох номерах науково-популярного журналу "Книжник" серію невеликих за обсягом (3–5 ст.) статей, зокрема, "Кирило і Мефодій. Походження слов'янської писемності", "Проблема слов'янської ієрогліфіки. Походження слов'янської писемності" та "Східнослов'янська писемність до 988 р.", основні положення яких потім увійли до ґрунтовного монографічного дослідження "Походження слов'янської писемності" (Київ, 1998). У 2002 р. вийшло друге, а у 2009 р. – четверте її видання із передмовою доктора філософський наук, професора кафедри культурології та археології Національного університету Києво-Могилянська академія Ю. Павленка [6]. На жаль, у "Літописі рецензій" не вдалось виявити відгуку ні на перше, ні на друге видання названої праці М. Брайчевського. Очевидно, не знають про неї і за кордоном, оскільки навіть у сусідній Росії, в другому доповненому виданні книги Б. Н. Флор'ї "Сказания о начале славянской письменности", що вийшла друком у Санкт-

Петербурзі у 2004 р., відсутня згадка про доробок українського вченого [13, с. 230]. Щоправда у цьому ж році в журналі "Проблеми слов'янознавства" Львівського університету рецензію на працю вченого опублікував В. Чорній [13]. З історіографії даної теми слід назвати статтю О. Балагури "Дослідження М. Брайчевським витоків слов'янської писемності" [22], де історик зазначила, що під час роботи над реконструкцією "Літопису Аскольда" вчений звернувся до проблеми виникнення слов'янської писемності, підтвердивши власну теорію про те, що великий просвітник Кирило винайшов глаголицю, а не кирилицю. Аналізуючи стан і перспективи вивчення постаті М. Брайчевського в українській історіографії, торкається окресленої проблеми і О. Бодак [23].

Михайло Брайчевський створив надзвичайно струнку й оригінальну концепцію походження слов'янської писемності, при цьому, як зазначає Ю. Павленко, від інших досліджень подібного плану її вигідно відрізняє те, що вчений розглядає, на відміну від своїх попередників, не автономно, а в загальному соціокультурному контексті ранньої історії слов'янства, виходячи не лише з писемних джерел, а використовуючи величезний археологічний матеріал, який допомагає з'ясувати витоки писемності у давніх народів Східної Європи [6, с. 13].

Праця М. Брайчевського має комплексний характер, розглядає досліджуване питання у широкому хронологічному діапазоні, з залученням різноманітних паралельних даних щодо того, як писемність виникала в інших народів. Важливо те, що процес виникнення писемності у давніх мешканців України висвітлюється на тлі їх суспільно-історичного розвитку як цілком закономірне явище. Різним ступеням останнього відповідають різні зразки протописемних та писемних форм, зародки яких, як і ремісництва, політичної організації, соціально-станового розшарування сягають ще бронзового віку [6, с. 13]. Як факти, попри усю їх неоднозначність, історик вказує на рубцівську археологічну знахідку (горщик з літероподібними значками зі с. Рубці на Донеччині) та на 17 артефактів зрубної культури зі стійкою графікою, описані О. Формозовим [12, с. 43, 47].

На сьогодні актуальним залишається питання, який саме алфавіт розробив Константин? Те, що він таки його розробив, враховуючи найширшу можливу інтерпретацію цього слова, не підлягає сумніву, оскільки 880 року папі Іванові VIII було добре відомо, що абетка, яку використовували у службових книгах, надісланих йому 868 року, була новою [24, с. 57].

Як і І. Огієнко та деякі інші вчені, М. Брайчевський вважав, що кирилиця виникла внаслідок поступового пристосування грецького алфавіту до фонетичних особливостей старослов'янської мови.

Відтак, автор обґрунтовує думку, що в поліетнічному середовищі мешканців степової та лісостепової смуг Східної Європи впродовж II–I тис. до н. е. формувалась певна система ієрогліфічної писемності, яка набула більш-менш розвинутої форми за сарматських часів, приблизно на рубежі ер. З часу тісних контактів між давніми мешканцями території України, скіфами та лісостеповими праслов'янами, і еллінами Північного Причорномор'я у другій чверті I тис. до н. е. якась частина місцевого населення знайомиться з давньогрецьким фонетичним (алфавітним) письмом, значно зручнішим за, мабуть, ще досить недосконалу місцеву протоієрогліфіку. Давньогрецька абетка для передання місцевих (у тому числі й давньослов'янських) говірок мусила використовуватися ще ширше за часів черняхівської культури, особливо у III–IV ст., від яких у межах України потроху починає поширюватися християнство [6, с. 14].

Отже, учений стверджує, що черняхівські племена вже знали писемність, здійснювану за допомогою грецького чи латинського алфавіту. "Тут маємо те, про що писав чорноризець Храбр: використання чужих літер "без устроєнія" [12, с. 76]. На думку М. Брайчевського, в умовах активних економічних та культурних взаємин першої половини та середини I тис. н. е. наші предки зробили рішучий крок до засвоєння античної писемної традиції, а тим самим – і до створення власної, впорядкованої писемності на фонетичній основі". При цьому "Устроєніє" слов'янських письмен у Східній Європі здійснювалося двома потоками: перший

мав за вихідну реалію місцеву ієрогліфіку, що зароджувалася, а другий – античне звукове письмо [12, с. 77].

Очевидно, що ці дві принципово різні за своїм походженням та сутністю знакові системи – місцева (прото-)ієрогліфічна та грецька алфавітна – паралельно співіснують досить тривалий час, аж до виникнення Хазарського каганату та Київської Русі. При цьому перша могла використовуватися вкрай обмеженим колом людей як своєрідний тайнопис, тоді як друга ставала все популярнішою. Останньому сприяло її збагачення окремими новими літерами, за допомогою яких передавалися звуки, властиві слов'янським мовам, але не притаманні грецькій [6, с. 15].

Такий процес адаптації грецької абетки до потреб адекватного відтворення слов'янських говірок міг займати кілька століть у межах раннього середньовіччя. Його наслідком було формування системи письма, що потім стала відома як кирилиця. Автор підкреслює, що цей процес ішов не спонтанним шляхом. Розвиток східноєвропейських народів не відбувався у вакуумі. На той час існували вже розвинені цивілізації, що мали досконалу літературу, базовану на не менш досконалій фонетичній писемності. Якби не їхній вплив, може, в Надчорноморщині виникла б своя розвинена ієрогліфічна грамотність, подібна до китайської чи єгипетської. Але часи були не ті й зародкове ідеографічне письмо мусило поступитися місцем перед літературними алфавітами [12, с. 86].

Як бачимо, М. Брайчевський вважає, що на початок просвітницької діяльності Кирила та Мефодія у слов'янсько-північнопричорноморському середовищі вже існувала протокирилиця. Її наявність засвідчує і відкрита О. С. Висоцьким у вівтарній частині Михайлівського приділу Софії Київської абетка, що складалася з 27 літер, серед яких 23 були грецькі і 4 ("Б", "Ж", "Ш", "Щ") слов'янські [6, с. 15]. При цьому, історик теоретично розрізняє дві кирилиці – початкову з 38 літер і розвинену із 43 знаків, яка мала на додаток до первинної два йотовані юси, йотовані "є" та "я", а також – "ук" (у). Першу М. Брайчевський умовно називає "моравською", другу – "болгарською" (власне те вдосконалення, що, очевидно, має на увазі Охридська легенда) [12, с. 98].

На думку М. Брайчевського, значно складнішою є проблема виникнення глаголиці, "її незвичний характер, що не має аналогій, не дозволяє відшукати надійний прототип" [12, с. 101]. Історик аргументовано розвінчує усі існуючі на той час гіпотези щодо генезису глаголиці. Зокрема, концепцію Й. Тейлора, Д. Бєляєва, І. Ягича, В. Щепкіна, що ніби-то ця абетка розвинулася з середньогрецького скоропису [12, с. 103]; гіпотезу П. Черниха, М. Константинова, Д. Лихачова, І. Фігурського, М. Охрименка, А. Львова про глаголицю як оригінальний алфавіт на взірець ієратичного письма [12, с. 105].

Найбільш переконливою вчений вважає теорію болгарського ученого Еміла Георгієва (вперше подібна гіпотеза була висловлена ще в середині XIX ст. – Ізмаїлом Срезневським). Кирилицю Е. Георгієв розглядає як натуральну абетку, що сформувалася на базі грецького письма ще до Кирила, внаслідок спонтанного і поступового розвитку слов'янської писемності, а глаголицю – створену ученою людиною штучним алфавітом, який не знайшов загального визнання [12, с. 117].

Дана концепція, вважає М. Брайчевський, дає цілком задовільну інтерпретацію трьох етапів у розвитку слов'янського письма. Кирилиця в цьому випадку буде логічним завершенням другої стадії, а глаголиця – репрезентантом третьої. У такому випадку особливої ваги набувають викладені вченим матеріали стосовно писемності черняхівських племен, котрі виразно засвідчують початковий етап у формуванні кирилиці, її, так би мовити, вихідні позиції [12, с. 118].

Відтак, М. Брайчевський є прихильником теорії, згідно з якою глаголиця з'явилася не еволюційним шляхом, а була створена кимось з освічених людей (або кількома книжниками) як штучна система знаків, пристосованих до фонетичного письма. При цьому вчений висуває припущення, що в основу глаголиці була покладена надчорноморська ієрогліфіка, відома як "сарматське письмо", якого поки що ніхто не спромігся відчитати. Вплив "сарматських знаків", – підкреслює історик, – був такий значний, що деякі з них (знамениті двозубці й

тризубці) були покладені в основу геральдичної символіки України-Русі, послуживши прототипами княжих емблем, відомих у літературі з недоречною назвою “знаків Рюриковичів”. Насправді їх правильно називати “знаками Києвичів” – норманська династія успадкувала їх від Аскольда та його попередників [12, с. 81]. Отже, в надчорноморській ієрогліфіці слід шукати прототипи знаків, відомих серед східнослов’янських старожитностей VIII–IX ст. (а може й більш давніх). Для ілюстрації свого припущення вчений наводить 240 “сарматських знаків”, запозичених з книги Е. І. Соломоник “Сарматские знаки Северного Причерноморья” (Киев, 1959), які за своєю конфігурацією багато в чому нагадують глаголичні букви [12, с. 49–50]. Тут М. Брайчевський не є надто категоричним, бо не виключає й того, що у глаголиці є щось і від єврейського письма. Адже могло датися взнаки сусідство з Хозарією, де був поширений іудаїзм, “протоглаголиця сформувалася переважно в південно-східному реґіоні нашої країни, власне у Надчорноморщині. Отже, географія промовляє на користь русько-хозарського письма” [12, с. 127].

Виникнення глаголиці саме у східних слов’ян М. Брайчевський пов’язує з поступовим проникненням у їх середовище християнства, офіційне прийняття якого князем Володимиром у 988 р. не було одноразовим актом, а радше, вирішальним кроком до його остаточного утвердження. Цілком зрозуміло, що поширення серед слов’ян, у тому числі східних, нової віри значною мірою залежало від того, якою мовою велася її пропаганда і наскільки доступним для неофітів було Святе Письмо. У світлі цього стає зрозумілішою паннонська легенда, згідно з якою 861 р. у Херсонесі Таврійському (під час подорожі до Хозарії) Кирило зустрів людину, що мала дві книги – Євангеліє і Псалтир, написані (“руськым письмом”) [12, с. 121]. У поширеному Житії св. Кирила зазначено, що він дуже уважно ознайомився з цими книгами. Зважаючи на подальшу роль святих Кирила і Мефодія у створенні слов’янської писемності, ця подія заслуговує на особливу увагу. Щоправда, деякі вчені (А. Вайан, Р. Якобсон та ін.), навіть не допускаючи думки про можливе існування слов’янської писемності на Русі в докирилівський період, пояснюють цей епізод тим, що у первісному варіанті Житія Кирила, мабуть, йшлося про книги, написані “сурською”, тобто сирійською мовою. А пізніші переписувачі, котрі, мовляв, ніколи не чули про “сурські письмена”, сприйняли цей термін як помилковий і через метатезу змінили його на “руські”. Саме цю концепцію підтримує сьогодні багато вчених. Але чи можна на підставі, по суті, нічим не вмотивованого припущення про “помилку” переписувача вважати проблему розв’язаною? [13, с. 232]. Зазначимо, що норманісти намагалися бачити в руських письменах Житія скандинавські руни, інші вчені – копію готського перекладу Біблії, Г. Ільїнський – франкські письмена. При цьому М. Брайчевський підкреслює, що всі версії, крім східнослов’янської, не витримують жодної критики, “ніякої іншої Русі, крім східнослов’янської, Візантія в середині IX ст. не знала” [12, с. 125].

Інші науковці (В. Ламанський, В. Істрін, І. Огієнко, Е. Георгієв) наполягають, що повідомлення про “руські” книги, виявлені в Херсонесі, є достовірними, вони схиляються до думки, що вони були написані протокириличним письмом. З цим не погоджується М. Брайчевський, який припускає, що книги могли бути, радше, глаголичними, інакше для Кирила як грека, пов’язаного зі слов’янським середовищем, протокирилиця не була б великою дивиною [12, с. 128]. Оскільки конкретної інформації з цього приводу у розпорядженні дослідників нема, то сказати щось із певністю важко.

Про те, що Кирило винайшов глаголицю, стверджує і авторитетний англійський медієвіст А. Власто, висновки котрого, однак, не зовсім співпадають із твердженнями М. Брайчевського. “Жодна деталь у будові глаголичного алфавіту не суперечить гіпотезі про авторство Константина” [24, с. 63]. На думку А. Власто, низка ознак свідчить про те, що автором глаголиці міг бути саме Константин: докладний фонетичний аналіз слов’янської мови, не менша, ніж у кириличній абетці, залежність від грецької моделі, й застосування принаймні одного, суто семітського символу для позначення звука, відсутнього у грецькій мові; географічне поширення глаголичних манускриптів – Чехія, Хорватія, Македонія, котре вказує, що центр, звідки відбувалося їх розповсюдження, був розташований у Центральній

Європі, а їхня мова більш-менш відповідає періодові місії Кирила й Мефодія у Моравії та Паннонії. Найдавніші тексти, записані глаголицею, порівняно з кириличними, фіксують не просто інші варіанти, а й також більш давній рівень розвитку слов'янської мови. Глаголиця в оригіналі, вважає вчений, створювалася відповідно до болгаро-македонського діалекту. Для відтворення звуків західно-слов'янського діалекту у цю абетку згодом були внесені деякі зміни. Таким чином, кирилиця після першої її кодифікації підлягала локальним змінам у всіх країнах, де її запроваджували [24, с. 63].

Попри усі "за" і "проти" гіпотеза М. Брайчевського є новим словом у науці. Вона розширює географічний простір, на якому можна шукати витоки слов'янського письма, зокрема, глаголичного. Усі вчені одностайні в тому, що поширення слов'янської писемності тривалий час, десь до XII ст., було пов'язане з паралельним використанням обидвох алфавітів – кириличного і глаголичного. Після цього кирилиця як простіша і придатніша для користування, а також ближча для тих, хто перебував під впливом візантійської культурної традиції (Болгарія, Сербія, Македонія, Боснія), зовсім витіснила глаголицю. Проте на крайньому заході Балканського півострова та у Моравії вона зберігалася (поряд із латинським письмом) аж до XVI ст., а в Хорватії (особливо в Далмації) – чи не до кінця XIX ст. Прив'язаність слов'янського населення цих реґіонів до глаголиці М. Брайчевський пояснює забороною його учням після смерті Мефодія (885) проводити богослужіння за східним обрядом з використанням слов'янської мови. Проте ще певний час слов'янська церква у Моравії, Далмації та Паннонії все ж продовжувала діяти таємно.

Щоб позбавити владу підстав для переслідування її прихильників, слов'янське духівництво почало застосовувати у церковній практиці та літературній діяльності малодоступну для непосвячених, майже криптографічну азбуку – глаголицю. Опосередковане свідчення цього – загалом невелика кількість глаголичних пам'яток, що дійшла до нас. І місцем їх походження є переважно Моравія, Хорватія і Далмація. Наявність у глаголичних книгах значної кількості моравізмів також є вагомим аргументом на користь версії українського вченого. М. Брайчевський звертає увагу на те, що обидві слов'янські азбуки певним чином взаємодіяли. Зокрема, відомо, що декілька азбучних знаків (щ, ж та ін.) кирилиця запозичила у глаголиці. Як вважає В. Чорній, це дає підставу припускати, що глаголиця старша за кирилицю, і цілком ймовірно, що вона виникла у східних слов'ян [13, с. 232]. При цьому слід нагадати спостереження М. Брайчевського про близькість глаголичних букв до "сарматських знаків". Через це немає підстав відкидати повідомлення Паннонської легенди про "руські письмена". Те, що вони не збереглися, не дивно, – на жаль, багато цінних пам'яток втрачено. І все ж, походження слов'янського письма, особливо глаголичного, є великою науковою загадкою, яку ще належить розгадати в майбутньому. І в цій справі М. Брайчевський побудував струнку, теоретично обґрунтовану і джерелознавчо вивірену концепцію складного і тривалого шляху походження слов'янської писемності, концепцію, котра стала ґрунтовним внеском авторитетного дослідника у справу вивчення історії слов'янської культури і писемності.

Список використаних джерел

1. *Іванко А*. З когорти шістдесятників. М. Ю. Брайчевський (1924–2001) / А. Іванко // Історія України. – 2004. – № 48. – С. 4–8. 2. *Трегуб Г.* Михайло Брайчевський: арбітр історичної елегантності / Г. Трегуб // Слово Просвіти. – 2009. – № 40 (8–14 жовтня). – С. 7. 3. *Бібіков Д.* Михайло Брайчевський як дослідник історії стародавнього Києва / Д. Бібіков // Молода нація : Альманах / ред. кол. І. Гирич [та ін.]. – Київ : Смолоскип, 2006. – № 2 (39)' 2006 : Пам'яті Надії Світличної (1936–2006). – С. 115–129. 4. *Кухарчук Ю*. Михайло Брайчевський : просвітник українського народу / Ю. Кухарчук // Світогляд : Науково-популярний журнал. – 2010. – № 2. – С. 37–39. 5. *Гирич І.* Візія Михайла Брайчевського / І. Гирич // Українська культура. – листопад–грудень. – № 11–12. – К., 2003. – С. 23–24. 6. *Павленко Ю.* Михайло Брайчевський і його концепція вітчизняної історії першого тисячоліття нашої ери. Передмова / Ю. Павленко // Брайчевський М. Походження слов'янської писемності. Видання 4-те. – К.: Вид. дім "Києво-Могилянська академія", 2009. – 154 с. 7. *Брайчевський М*. Римська монета на території України / М. Брайчевський. – К., 1959. – 244 с. 8. *Брайчевський М*. Коли і як виник Київ / М. Брайчевський. – К., 1963. – 163 с. 9. *Брайчевський М.* Біля джерел слов'янської державності / М. Брайчевський. – К., 1964. – 355 с. 10. *Брайчевський М*. Походження Русі / М. Брайчевський. – К., 1968. – 224 с. 11. *Брайчевський М*. Утвердження християнства на Русі / М. Брайчевський. – К., 1988. – 296 с. 12. *Брайчевський М*. Походження слов'янської писемності. Видання 4-те / М. Брайчевський. – К. : Вид. дім "Києво-Могилянська академія", 2009. – 154 с. 13. *Чорній В.* Брайчевський М. Походження слов'янської писемності. 2-ге вид. – К. : Вид. дім "Києво-Могилянська академія", 2002. – 154 с. // Проблеми слов'янознавства. –

2004. – Вип. 54. – С. 229–232. 14. *Можаева И.* Библиография по кирилло-мефодиевской проблематике. 1945–1974 гг. – М., 1980. – 223 с. 15. *Кирило-Методиевска* Енциклопедия. – В 3-х Т. – Т. 1. – София : Болгарска Академия Наук, 1985. 16. *Кирило-Методиевска* Енциклопедия. – В 3-х Т. – Т. 2. – София : Болгарска Академия Наук, 1995. 17. *Копилов С.* Проблеми історії слов'янських народів в історичній думці України (остання третина XVII – початок XX ст.) / С. Копилов. – Кам'янець-Подільський : Оіюм, 2005. – 464 с. 18. *Ільїнський Г.* І. Огієнко. Костянтин і Мефодій, їх життя і діяльність / Г. Ільїнський // Bizantinoslavika. 1. 1929. – S. 231–236. 19. *Велчева Б.* Иван Огиенко / Б. Велчева // Кирило-Методиевска Енциклопедия. – Т. 2. – София, 1995. – С. 843–846. 20. *Хом'як Н.* Іван Огієнко – видатний український славіст / Н. Хом'як // Проблеми слов'янознавства. – Вип. 49. – Львів, 1996. – С. 8–11. 21. *Тюрменко І.* Наукова спадщина Івана Огієнка у світлі кирило-мефодіївської проблематики / І. Тюрменко // Проблеми слов'янознавства. – Вип. 50. – Львів, 1999. – С. 36–45. 22. *Балагура О.* Дослідження М. Ю. Брайчевським витоків слов'янської писемності / О. Балагура // Українознавство. – 2006. – № 3. – С. 166–170. 23. *Бодак О.* Постать М. Ю. Брайчевського в українській історіографії / О. Бодак // Волинські історичні записки. – Т. 4. – 2010. – С. 47–57. 24. *Власто А.* Запровадження християнства у слов'ян: Вступ до середньовічної історії слов'янства. З англ. пер. Р. Ткачук та Ю. Терех; Худож. оформ. С. Полохайло / А. Власто. – К.: Юніверс, 2004. – 496 с., іл.

Ирина Федорив

ТВОРЧЕСТВО МИХАИЛА БРАЙЧЕВСКОГО В КОНТЕКСТЕ ДИСКУССИИ О ВОЗНИКНОВЕНИИ СЛАВЯНСКОЙ ПИСЬМЕННОСТИ

В статье автор анализирует творческое наследие выдающегося украинского историка – Михаила Брайчевского в контексте научного дискурса в украинской и зарубежной историографиях по проблеме возникновения письма у славян. Основное внимание уделено работе ученого "Происхождение славянской письменности" (Киев, 1998).

Ключевые слова: М. Брайчевский, славянская письменность, глаголица, кириллица, украинская и зарубежная историографии.

Iryna Fedoriv

CREATIVITY OF MYHAYLO BRAYCHEVSKY IN THE CONTEXT OF DISCUSSIONS ON SLAVIC WRITING

In this article the author examines the scientific heritage of the famous Ukrainian historian Michael Braychevsky in the context of academic discourse in Ukrainian and Foreign Historiography on the problem of the writing creation of the Slavs. The main attention is paid to the book "Origin of Slavic Literature" (Kyiv, 1998).

Key words: M. Braychevsky, Slavic writing, Glagolitic, Cyrillic, Ukrainian and Foreign Historiography.